

УДК [16:001.4](=161.2)

DOI: <http://doi.org/10.30970/vps.2025.3201.02>

УКРАЇНСЬКА ЛОГІЧНА ТЕРМІНОЛОГІЯ У ПІДРУЧНИКУ СТЕПАНА БАЛЕЯ

Маріанна Плахтій

Кам'янець-Подільський національний університет імені Івана Огієнка,

кафедра політології та філософії

вул. Татарська, 14, м. Кам'янець-Подільський, Україна

e-mail: plahtiy_mp@ukr.net

ORCID: 0000-0001-6789-7711

У статті представлено комплексний аналіз логічних поглядів Степана Балея – українського філософа, психолога та педагога, – викладених у його підручнику з логіки для гімназій. Метою дослідження є окреслення місця праці С. Балея в контексті формування української логічної термінології та вивчення її змістового, методологічного й мовного наповнення. Дослідження виконано в контексті освітньо-культурних процесів кінця XIX – початку XX століття, коли постала потреба у створенні україномовної навчальної літератури в галузі гуманітарних знань. Цей історичний період був визначальним для розвитку фахової гуманітарної освіти українською мовою, яка в контексті національного відродження потребувала створення власного термінологічного апарату, зокрема у філософії та логіці. Проаналізовано структуру та термінологічну систему підручника, акцентовано на поняттях, судженнях, умовиводах, логічних операціях та символічному представленні імплікації. Особливу увагу приділено аналізу головних термінів науки логіки, що становлять основу української логічної мови, запропонованої С. Балеєм. Акцентовано на важливості логіки як засобу пізнання істини через формування правильних суджень. Простежено вплив наукових ідей Львівсько-Варшавської школи, зокрема К. Твардовського та Ф. Brentano на формування поглядів ученого. У роботі розглянуто приклади використання ученим логічної символіки, що засвідчує прагнення до формалізації логіки в межах української гуманітарної науки. У контексті порівняльного аналізу з працею Дмитра Чижевського «Логіка» розкрито різні тенденції у становленні української логічної термінології. Значну увагу приділено ідеям С. Балея щодо зв'язку мислення з мовою, природи суджень, умовиводів та форм пізнання істини. Розглянуто також історичну роль Кам'янець-Подільського державного українського університету, а ще постать Миколи Чайковського, який одним із перших обстоював ідею створення української наукової термінології. Зроблено висновок, що праця С. Балея не лише виконувала навчальну функцію, а й сприяла становленню національної філософсько-логічної термінології, мала вагоме значення для інтелектуального розвитку української молоді та формування філософської культури в Україні.

Ключові слова: С. Балеї, М. Чайковський, Д. Чижевський, логіка, історія логіки, українська логічна термінологія, українська наукова термінологія.

Вступ

Степан Бале́й (1885–1952) – видатний український філософ, психолог і педагог, який зробив значний внесок у розвиток гуманітарних наук, зокрема логіки, психології та освіти. 140-річчя від дня народження Степана Балея, яке відзначають 2025 року, є важливою подією для української науки, культури та філософії. Ювілей є нагодою для переосмислення і популяризації наукової спадщини С. Балея, яка залишається актуальною для сучасної освіти і науки.

Метою статті є дослідити та цілісно презентувати генезу логічних поглядів С. Балея, проаналізувати запропоновану вченим українську логічну термінологію.

Завершення навчання й початок викладання

Степан Бале́й розпочав викладацьку діяльність 1907 року після успішного складання у Львівському університеті державного іспиту на посаду вчителя середньої школи. Він працював у державних гімназіях з українською мовою викладання: у Перемишлі (1907–1908, вересень 1912), Тернополі (1908–1910) та Львові (1910–1912, 1915–1927). Свою педагогічну кар'єру С. Бале́й розпочав як заступник учителя, згодом обіймав посаду дійсного вчителя. У навчальних закладах він викладав низку предметів, зокрема українську (руську), польську, латинську та німецьку мови. Проте основну частину його викладацької діяльності становили дисципліни природничо-математичного та філософського спрямування: математика, фізика, а також пропедевтика філософії, що охоплювала розділи з психології та логіки [Малецький, 2020, с. 11].

Під науковим керівництвом Казимежа Твардовського Степан Бале́й захистив 1911 року дисертацію «Про потребу реконструкції поняття психологічної основи почувань» та здобув ступінь доктора філософії. З метою підвищення кваліфікації його направили на закордонне наукове стажування до Німеччини та Франції. З жовтня 1912 року С. Бале́й навчався в Берлінському університеті, де відвідував лекції провідних науковців того часу – Карла Штумпфа та Фрідріха Шефера, а також працював в Інституті психології та фізіології, що був структурним підрозділом університету.

У цей період одночасно з ним у Берліні поглиблював свої знання з математики інший український учений – Микола Чайковський. У своїх спогадах він згадував: «Степан Бале́й був дуже милою, дотепною людиною, гарним товаришем. Ми ходили з ним по берлінських музеях, виставках, театрах. Влітку 1913 року брали участь у студентській “інтернаціональній” екскурсії на кілька днів до Ляйпцига. Там ми слухали, між іншими, лекцію про студентський інтернаціональний рух видатного філософа й хіміка професора Вільгельма Оствальда» [Чайковський, 1969, с. 271].

У вересні 1913 року С. Бале́й вирушив до Парижа, де продовжив вивчення психології в Сорбонні. Набутий ним досвід у сфері німецької психофізики та французької психіатрії став важливим підґрунтям для його подальших наукових досліджень. А 1917 року, після поновлення освітньої діяльності Львівського університету, С. Бале́й вступив на медичний факультет, обравши спеціалізацію «нервові хвороби та психіатрія». Навчання він поєднував із

викладацькою діяльністю у філії Української академічної гімназії у Львові [Малецький, 2020, с. 16]. Також у 1920–1925 роках С. Бaley викладав логіку, психологію та основи філософії в Таємному Українському університеті у Львові.

С. Бaley та Кам'янець-Подільський державний український університет

У період існування Української Народної Республіки важливу роль у розбудові української освіти та культури відігравав Кам'янець-Подільський державний український університет (1918–1921). Цей новостворений вищий навчальний заклад мав стати опорою українського державотворення, зокрема завдяки юридично закріпленій нормі щодо викладання виключно українською мовою. Важливою інновацією стало надання жінкам права на здобуття вищої освіти, унаслідок чого було створено збірні студентські групи. Серед запрошених до викладацької діяльності в Кам'янець-Подільському державному українському університеті був і С. Бaley [Плахтій, 2013, с. 131–133].

Галицького науковця, за свідченнями істориків, запросили одним із перших – для викладання філософських дисциплін. Однак реалізувати цю співпрацю не вдалося, оскільки на той час учений продовжував здобувати другу вищу освіту на медичному факультеті Львівського університету. У листопаді 1918 року, не отримавши ні підтвердження про приїзд С. Бaley, ні повідомлення від нього, Міністерство освіти та мистецтва скерувало до Львова кур'єра для з'ясування обставин. Проте виявити місцезнаходження науковця не вдалося. Відповідно до чинної на той час законодавчої норми, науково-педагогічний працівник, який не приступив до викладання впродовж одного семестру, втрачав право обіймати посаду. Як підсумок, С. Бaley офіційно позбавили статусу приват-доцента Кам'янець-Подільського університету [Завальнюк, 2011, с. 190]. Водночас опосередкованим підтвердженням наміру С. Бaley працювати у Кам'янець-Подільському державному українському університеті є його стаття «Замітки з приводу заснування “Інституту нормальної і патологічної психології” при Науковому товаристві ім. Шевченка у Львові» [Бaley, 1920], яку він підписав із зазначенням своєї посади як доцента цього університету [Верников, 2002, с. 19–79].

Окрім Степана Бaley, до викладацького складу Кам'янець-Подільського державного українського університету у жовтні 1918 року були запрошені ще четверо молодих галицьких учених: історик Іван Крип'якевич, хімік Юліан Гірняк, фізик Володимир Кучер і математик Микола Чайковський. Проте через воєнні події в Галичині лише Миколі Чайковському – у січні 1919 року – вдалося дістатися до Кам'янця-Подільського, а інші вчені змушені були залишитися у Львові, який перебував в облозі польського війська. Як приват-доцент новоствореного університету, М. Чайковський у лютому 1919 року розпочав викладання вищої математики. У своїх спогадах він із гордістю зазначав: «Я можу з великою гордістю сказати, що був другим, хто викладав вищу математику українською мовою; першим був Михайло Пилипович Кравчук у Києві...» [Пташник, 2008, с. 214].

Утверджуючи цінність освіти та науки українською мовою у доповіді проголошеній на II Загальному з'їзді українських інженерів і техніків у Львові 1923 року М. Чайковський зазначив: «Говорити широко про вагу й потребу української наукової термінології – річ цілком зайва. Легко прийти до переконання, що добра й одноцільна наукова термінологія необхідна для існування національної культури так само, як одноцільна літературна мова та одноцільний правопис. Ще більше: можна з деяким правом твердити, що для розвитку нашої науки термінологічна справа багато важніша...» [Чайковський, 1924, с. 172–180].

Зазначене вище дозволяє актуалізувати важливість формування української наукової термінології на початку XX століття загалом, а також у межах предмета нашого дослідження – формування української логічної термінології. Саме цей період був надзвичайно важливим для становлення фахової українськомовної гуманітарної освіти, що в умовах національного відродження вимагала створення власного термінологічного апарату в різних галузях знання, зокрема у філософії та логіці.

Вивчення логіки на українських землях на початку XX ст.

Треба зауважити, що логічних підручників та навчально-наукової літератури українською мовою того часу збереглося небагато. До відомих публікацій цього періоду належать такі видання: Т. Мандибур «Психологічний вступ до науки логіки в кл. VII» [Мандибур, 1895]; Т. Мандибур «Логіка для VII класу гімназійного» [Мандибур, 1902]; І. Копач «Що таке людське думане?» [Копач, 1906]; С. Канюк «Дидактика, доповнена Основами логіки» [Канюк, 1911]; С. Балеї «Нарис логіки» [Балеї, 1923]; Г. Костельник «Ordologicus» [Костельник, 1931] та «Три розправи про пізнання» [Костельник, 1925]. Ці праці становлять важливу джерельну базу для вивчення процесів розвитку логічної думки в українському інтелектуальному просторі на початку XX ст. Комплексне наукове дослідження цих праць здійснено у монографії «Логіка в Україні у другій половині XIX – на початку XX століття: напрями розвитку» [Плахтій, 2009], де розкрито основні тенденції становлення логічної освіти в Україні та роль окремих авторів у формуванні логічної науки. Окремої уваги заслуговують підручники з логіки, надруковані українською мовою в еміграції. Серед них – підручники Д. Чижевського «Логіка» [Чижевський, 1924] та Я. Петришина «Логіка» [Петришин, 1947], які стали важливими зразками україномовної навчальної літератури, зорієнтованої на українську молодь у діаспорі. Їхній внесок є цінним не лише в освітньому, а й у культурно-національному вимірі, оскільки вони сприяли збереженню української мови в науковій сфері за кордоном.

У другій половині XIX століття, особливо після освітніх реформ 1860-х років, на теренах України, які були на той час підконтрольні російській владі, відбулася значна реорганізація системи освіти за європейським зразком. До навчальних планів старших класів гімназій було введено філософські дисципліни, зокрема логіку та психологію, що свідчить про зростання інтересу до формування раціонального мислення в учнів.

На західноукраїнських землях, які до 1918 року перебували у складі Австро-Угорської імперії, а після Першої світової війни – під владою Польщі, освітня система була зорієнтована на європейські традиції, зокрема австрійські. У межах цієї системи логіка та психологія посідали важливе місце в навчальних програмах середньої школи.

У західноукраїнському регіоні функціонували гімназії з українською мовою викладання, де з-поміж інших дисциплін викладали логіку, психологію та пропедевтику філософії. Викладачами цих предметів зазвичай були випускники Львівського, Чернівецького та Краківського університетів, які й забезпечували належний академічний рівень навчання. Варто зазначити, що в міжвоєнний період, коли Західна Україна перебувала під польською адміністрацією, освітня політика Польщі мала виразно асиміляційний характер. Зусилля польської влади були спрямовані на полонізацію українського шкільництва, що проявлялось, зокрема, в обмеженні використання української мови в освіті та витісненні національного змісту з навчальних програм. Попри ці перешкоди, викладання логіки та психології залишалося ключовим елементом гуманітарної освіти. Більше того, збереження української мови викладання й філософських категорій у навчальному процесі було надзвичайно важливим не лише з освітньої, а й з національно-культурної перспективи. Викладання логіки українською мовою сприяло формуванню національно свідомої інтелігенції, здатної продукувати знання у власному мовно-термінологічному середовищі.

У цьому контексті підручник з логіки для гімназій, укладений С. Балеєм, відіграв важому роль у реалізації освітніх завдань, зокрема у підготовці учнів до раціонального мислення, аналізу понять, суджень і особливостей побудови правильних міркувань. Водночас цей підручник заслуговує на окрему увагу як важливий етап у процесі формування української логічної термінології. Адже він не лише адаптував європейську логічну традицію до україномовного середовища, а й заклав підвалини для розвитку фахової мови української філософської думки.

Предмет і завдання логіки

Визначаючи логіку, С. Балей акцентує увагу на її пізнавальній функції, зокрема на здобутті істини через аналіз істинності або хибності суджень. Учений стверджує: «Логіка, займаючись питанням правдивості нашого пізнання, звертатися мусить у першій мірі до осудів як до сих проявів, яким правдивість згідно неправдивість безпосередньо прислугує» [Балей, 1923, с. 5]¹. Отже, логіку розглянуто як інструмент, що забезпечує правильність мислення.

Логіко-семантичні ідеї європейської наукової традиції органічно проникають у зміст підручника С. Балея. Одним із важливих методологічних підходів автора є чітке розмежування форм мислення та їх мовного вираження. Така позиція відповідає ключовим засадам логічного аналізу, властивим не лише тогочасній, а й сучасній логіці. Зокрема учений проводить розмежування між поняттями «речення» і «осуд» (останній термін у сучасній логіці

¹ Далі по тексті статті це джерело наведене у формі вказування номерів сторінок. – *Прим. ред.*

відповідає поняттю «судження»), а також між «словом» і «зображенням» (відповідником сучасного терміна «поняття»). Він зазначає: «Речення се зверний знак переконання (осуду), замкненого в душі, а правдивість речення значить властиво правдивість осуду, вираженого сим реченням». Отже, кожне твердження, повідомлення чи погляд, які претендують на істинність, у логічному сенсі є осудами (с. 5).

Слова, за спостереженням С. Балея, викликають у свідомості образ предмета, який позначають цим словом. Цей «душевний образ» він називає «зображенням». Розуміти слово – означає пов'язати його із певним зображенням, тобто уявленням або поняттям. Поодинокі слова є виразами відповідних зображень, подібно до того, як речення є виразами суджень. Як пояснює учений: «Наше розуміння, очевидно, лежить у тім, що слово «дерево» викликає в нашій душі образ предмета, який ми цим словом називаємо» (с. 4).

Тому С. Балеї доходить висновку про глибокий внутрішній зв'язок, з одного боку, між реченням і словом, а з іншого – між судженням і зображенням. Формуючи судження, ми неминуче спираємось на уявлення про об'єкти, яких ці судження стосуються. «Нема суджень без зображень; навпаки, кожне судження ґрунтується на якихось зображеннях», – підкреслює автор. Хоч самі по собі зображення не є ні істинними, ні хибними, вони мають суттєве значення для пізнавального процесу, оскільки виступають передумовою формування суджень.

Отже, у підручнику С. Балея можна простежити логіко-семантичний підхід до аналізу мислення, який не лише відображає впливи європейської філософської традиції, але й демонструє самобутнє опрацювання проблем логіки в межах україномовного освітнього дискурсу. Це робить працю С. Балея не лише важливим навчальним засобом, а й джерелом розвитку національної логічної термінології.

С. Балеї був визначним українським психологом і логіком, інтелектуальні погляди якого формувалися під впливом Львівсько-Варшавської школи, філософсько-логічних ідей К. Твардовського, а також його вчителя – засновника дескриптивної психології Ф. Brentano. Ці наукові орієнтири суттєво вплинули на концептуальні засади аналізу мислення у працях С. Балея, зокрема на його розгляд психологічного підґрунтя формування думки, основа якої, за автором, визначена поняттям як формою зображення предмета в нашій свідомості. У своїй праці вчений наголошує: будь-яке зображення у свідомості невіддільне від «чогось», що є його змістом або фокусом. Це «щось» С. Балеї називає предметом зображення. Як наслідок, кожне зображення пов'язане з певним предметом. Водночас автор підкреслює: предмет і зображення предмета – не одне й те саме. Наприклад, предмет «Сонце» належить до фізичного світу, тоді як зображення Сонця – це психічне, внутрішнє явище. «Предмет Сонце знаходиться поза нами, зображення Сонця є, як кажемо, в нас самих» (с. 5).

Попри відмінність між предметом і його зображенням, між ними існує тісний зв'язок. По-перше, кожне зображення стосується певного предмета – дійсного, уявного чи ідеального. По-друге, зображення певною мірою є відбитком або образом предмета, який представляє. Відтворюючи предмет,

зображення має також відображати властиві йому ознаки. Якщо предмет є складним і має множинні характеристики, то і його зображення постає як цілісність, утворена з елементів, що відповідають окремим ознакам предмета. Ці елементи зображення, що відображають окремі характеристики предмета, С. Балей називає знаменами (авторський термін, який у сучасній логіці відповідає поняттю «ознаки»). Всі знамена поняття, взяті разом, утворюють його зміст – сукупність ознак, що визначають його структуру та пізнавальне значення (с. 6).

Аналіз форм мислення

Отже, концепція поняття в інтерпретації С. Балея має як психологічне, так і логіко-філософське підґрунтя. Поняття постає не просто як мовний вираз або логічна форма, а як психічне зображення предмета, зміст якого формують на основі множинності його ознак. Такий підхід поєднує елементи дескриптивної психології та логіки і демонструє прагнення вченого створити цілісну модель пізнання, у якій психічні процеси є невіддільними від логічних структур. Ця концепція зображення і предмета, а також аналіз поняття через його знамена, є важливою складовою у формуванні наукової термінології української логіки початку ХХ століття. Вона закладає основи для розвитку національного логічного дискурсу, в якому поняття аналізують не лише через формальні схеми, а й крізь призму психологічних механізмів пізнання.

Відношення між поняттями з огляду на їхній обсяг С. Балей поділяє на перехресні, виключаючі, тотожні, підпорядковані. У логіці зазвичай представляють обсяги понять колами, вказує С. Балей. Зображення з більшим обсягом називаємо надрядним (родом), а з меншим обсягом – підрядним (гатурком, видом). У деяких випадках обсяги двох зображень перекривають себе взаємно. Такі зображення називаємо замінними (термін автора, якому в сучасній логіці відповідає термін «тотожними») (с. 9–10). Наведена класифікація, хоча і не є повною, має велике значення для формування логічної культури мислення, аналогічно як і метод кіл Ейлера, який у цьому підручнику використовує автор.

У межах вивчення понять С. Балей розглядає теми співвідношення між змістом і обсягом понять, логічної детермінації (тобто обмеження) та абстракції (тобто узагальнення), а також пояснює принцип логічного поділу. Учений наголошує, що логічний поділ необхідно відрізнити від фізичного. Фізичний поділ – це подання матеріальних частин об'єкта, тоді як логічний поділ передбачає розмежування понять за певною суттєвою ознакою. Наприклад, коли ми стверджуємо, що людина складається з голови, тулуба та кінцівок, маємо справу з фізичним, а не з логічним поділом (с. 13).

Переходячи до аналізу другої форми мислення – суджень (в авторській термінології – осудів), С. Балей зазначає, що «правдиві та неправдиві твердження, погляди, вістки і т. п. доходять до нашого відома зазвичай під видом слів, сказаних або написаних» (с. 4). Він підкреслює, що слово само по собі не є ані істинним, ані хибним. Лише тоді, коли слова об'єднують у речення, вони починають виражати осуди, які можуть бути істинними або хибними. «Речення – це зовнішній знак переконання (осуду), замкненого в душі, а

правдивість речення означає, власне, правдивість осуду, вираженого цим реченням» – наголошує вчений. Правдивість чи неправдивість є властивістю саме осуду, тобто внутрішнього переконання, вербалізованого в реченні. «Кожне твердження, вістка, погляд тощо, які можуть мати претензію на правдивість, є осудами, або складаються з осудів» (с. 4). Ці міркування С. Балея демонструють глибоке розуміння логічної природи мислення. Його підхід дозволяє простежити зв'язок між внутрішнім актом мислення і мовною формою, в якій цей акт реалізовано.

Не задовольняє С. Балея визначення судження Арістотелем як поєднання в одне двох понять, оскільки така дефініція могла б бути правильною лише щодо суджень ствердних. Він зазначає, що багато вчених підтримує твердження, згідно з яким судження – це не стільки поєднання понять, як радше «пересвідчення, що наші зображення залишаються у злагоді з дійсністю» (с. 23).

Важливого значення С. Балея надає також логічному відношенню слідування, яке він розглядає як відношення між підставою та наслідком. Формулюючи це відношення, він наводить приклад: «Коли істинним є судження, що всі метали добре проводять тепло, і коли далі істинним є судження, що вісмут є металом, то мусить бути істинним третє судження: вісмут добре проводить тепло. Кажемо, що з двох перших (основа) слідує третє судження (наслідок)» (с. 30).

Цілість, утворену з основи і наслідку, С. Балея називає логічним ключем (терміном, який у сучасній логіці відповідає поняттю умовивід). У його концепції «ключ» також є синонімом таких понять, як міркування або логічна побудова. Учений зазначає: «Міркуючи, ми укладаємо судження в ключі; раз так, то, прийнявши одні з них за основу, дивимося, який з них впливає як наслідок, або навпаки – шукаємо для даного судження основу» (с. 31).

У першому випадку, коли з основи виводимо нове судження, С. Балея уживає термін «заключуване» (термін, якому в сучасній логіці відповідає висновок). У цьому процесі результат міркування постає як висновок з наданих засновків. У другому випадку, коли шукають підставу для певного судження, ми маємо справу з тим, що С. Балея називає доведенням. У такому разі для тези шукають відповідні преміси (термін автора, який відповідає сучасному поняттю засновку), з яких ця теза логічно випливає. Ці засновки стають аргументами, що забезпечують переконливість і обґрунтованість судження. Отже, у методології викладу матеріалу С. Балея умовивід представлено в класичному тлумаченні – як формальну операцію та обґрунтований процес, що спирається на чітке логічне підґрунтя та відповідає реальним когнітивним механізмам людини.

У поглядах С. Балея простежується тенденція до використання елементів логічної формалізованої мови. Можна припустити, що це є наслідком його участі в наукових семінарах Львівсько-Варшавської школи, яка активно впроваджувала ідеї логічного аналізу та символічної логіки. Водночас, попри загальну коректність у визначенні логічних зв'язків, С. Балея не завжди точно застосовує символи формальної логіки. Зокрема, для позначення відношення

слідкування (імплікації) він вводить власний знак – « $\leftarrow$ ». Як пояснює автор: «Коли напишемо: $p \leftarrow q$, то треба читати: з p слідує q » (с. 30). Однак у класичній логіці, зокрема в логіці висловлювань, для позначення імплікації традиційно використовується символ « $\rightarrow$ », що означає «якщо p , то q » або «з p випливає q ». Отже, треба констатувати, що С. Балей застосовує символ імплікації у спосіб, відмінний від усталеного, хоча й демонструє намагання використовувати символічні засоби у поясненні логічних структур.

З історико-логічної перспективи важливим є також аналіз С. Балеєм так званих «ключів мішаних» – умовиводів, які включають комбінації умовних і розділових суджень (термін автора – «розподільні»). Ці логічні структури представляють собою категорично-умовні умовиводи. Автор подає їх у формі таких схем: (Коли $\in X$, $\in Y$), $(X \in) \leftarrow Y \in$ – що відповідає схемі *modus ponens*; (Коли $\in X$, $\in Y$), $(Y \text{ нема}) \leftarrow X \text{ нема}$ – що відповідає схемі *modus tollens* (с. 42).

Як бачимо, символіка в обох випадках використана нетипово: по-перше, знак імплікації знову вжито в зворотному напрямі, по-друге, структура подання наближається більше до мовної форми, ніж до строгої логічної символіки. Проте самі логічні моделі – *modus ponens* і *modus tollens* – викладено змістовно й відповідно до класичної логічної традиції.

Отже, С. Балей демонструє поєднання класичної логіки з елементами формалізації, що, хоча й не завжди відповідає усталеній символіці логіки висловлювань, є свідченням його прагнення до побудови системної логічної теорії на основі доступної мовної і знакової бази.

Тенденції формування української логічної термінології: С. Балей versus Д. Чижевський

Розглядаючи підручник логіки С. Балея, маємо пам'ятати, що він призначений для учнів гімназій і тому не варто очікувати ґрунтовних розтлумачень логічних проблем, елементів алгебри логіки чи математичної логіки. Утім, «Нарис логіки» показує важливість логічної освіти як пропедевтики філософського та наукового мислення. Логіка є фундаментальним інструментом для освіти, який допомагає формувати раціональне, послідовне та обґрунтоване мислення, що є ключовим для успішного навчання та професійного розвитку.

Найбільш близьким до праці С. Балея за часом публікації та мовою викладу є підручник Дмитра Чижевського «Логіка» [Чижевський, 1924]. Саме цю працю доцільно використовувати як порівняльне джерело для аналізу логічної термінології, запропонованої С. Балеєм на початку ХХ століття. Підручник Д. Чижевського вирізняють методична структурованість та ґрунтовність. У ньому автор використовує українські терміни, зокрема форми мислення (поняття, суд, вивід). Решта термінів переважно відповідає усталеній класичній логіці [Плахтій, 2024, с. 102]. Натомість С. Балей використовує дещо відмінний термінологічний апарат: поняття, осуд, ключ, а також такі терміни, як «заключуване», «знамена», «основа», «логічна детермінація», «абстракція» тощо, що свідчить про спробу адаптації логічного апарату до українського мовного й культурного контексту.

Порівняльний аналіз підручників С. Балея та Д. Чижевського демонструє наявність двох тенденцій у формуванні української логічної термінології: один прагне до максимальної відповідності класичній європейській традиції (Д. Чижевський), інший – до національного термінологічного самовизначення (С. Балея). Така різноманітність підходів відображає процеси становлення фахової філософської мови в Україні початку ХХ століття та підкреслює необхідність подальших досліджень в історії української наукової термінології.

Висновки

Аналіз змісту підручника С. Балея з логіки для гімназій дозволяє зробити низку висновків щодо його освітнього, наукового та історико-філософського значення. Передусім, цей підручник був створений у контексті реформованої освітньої системи Галичини кінця ХІХ – початку ХХ століття та виконував важливу роль у збереженні української мови та формуванні інтелектуального середовища, сприяючи розвитку національної філософської думки. З методологічної перспективи С. Балея у своїй праці демонструє високий рівень теоретичного осмислення логіки як науки. Його підхід ґрунтується на інтеграції психологічної та логічної парадигм, що є характерним для наукової традиції, сформованої під впливом Львівсько-Варшавської школи та ідей Ф. Brentano. С. Балея послідовно розрізняє поняття, судження та умовиводи, аналізує природу мови і мислення, вводить термінологію, адаптовану до українського мовного простору. Особливу увагу вчений приділяє проблемі істинності пізнання, аналізує співвідношення між зображенням і предметом, між змістом і обсягом поняття. Авторські терміни, як-от «осуд», «зображення», «ключ», засвідчують намагання сформувати власну логічну мову на основі української термінології, що має як дидактичну, так і національно-культурну цінність. Треба також відзначити спробу формалізації логічного мислення, яка хоч і не завжди є строгою за формальними стандартами сучасної логіки, проте свідчить про глибоке розуміння суті логічних зв'язків.

Отже, підручник С. Балея є не лише зразком високоякісної навчальної літератури, але й вагомим внеском у становлення української логічної термінології та розвиток філософської освіти. Його праця має як історичне, так і сучасне значення в контексті вивчення національних філософських традицій та формування логічної культури в Україні.

Список використаних джерел

1. Балея С. Замітки з приводу заснування Інституту для нормальної і патологічної психології при Науковім Товаристві ім. Т. Шевченка у Львові. *Лікарський вісник*. Львів, 1920. Річник 1. С. 29–31.
2. Балея С. Нарис логіки. Львів : Наукове Товариство ім. Шевченка, 1923. 52 с.
3. Верников М. М. Життя і наукова діяльність академіка Степана Балея : [передмова до збір. пр.]. *Зібрання праць у п'яти томах, двох книгах* / за ред. М. Верникова. Львів–Одеса : ІФЛІС ЛС «Cogito», 2002. Т. 1. С. 19–79.
4. Завальнюк О. М. Утворення та діяльність державних українських університетів (1917–1921рр.) : монографія. Кам'янець-Подільський : Аксіома, 2011. 644 с.

5. Канюк С. Дидактика. Доповнена «основами логіки». Чернівці : Руська Рада, 1911. 118 с.
6. Копач І. Що таке людське думанє? (відбитка з «Учителя»). Львів : Друкарня Наукового товариства імені Шевченка, 1906. 49 с.
7. Костельник Г. Ordologicus. Львів, 1931. 43 с.
8. Костельник Г. Три розправи про пізнання. Львів, 1925. 198 с.
9. Малецький В. Г. Мотиви соціально-філософської антропології в працях Степана Балея : монографія. Одеса : Астропринт, 2020. 224 с.
10. Мандибур Т. Логіка для VII класу гімназійного. Львів, 1902. 107 с.
11. Мандибур Т. Психологічний вступ до науки логіки в кл. VII. Львів, 1895. 15 с.
12. Петришин Я. Б. Логіка. Мюнхен : Вернигора, 1947. 44 с.
13. Плахтій М. П., Сулятицька Т. В. Теоретико-методологічні засади формування української логічної термінології у діаспорі. *Актуальні проблеми філософії та соціології*. 2024. № 51. С. 99–104. DOI: <https://doi.org/10.32782/apfs.v051.2024.17>.
14. Плахтій М. П. Логіка в Україні у другій половині XIX – на початку XX століття: напрями розвитку : монографія. Кам'янець-Подільський : Кам'янець-Подільський національний університет імені Івана Огієнка, 2009. 192 с.
15. Плахтій М. П. Філософсько-логічні студії у Кам'янець-Подільському державному українському університеті (1918–1921 рр.). *Науковий вісник Чернівецького університету* : зб. наук. праць. Чернівці : Чернівецький нац. ун-т, 2013. Випуск 665–666. Філософія. С. 131–136.
16. Пташник Б. Й. Творчий шлях професора Миколи Чайковського. *Збірник праць Тернопільського осередку Наукового Товариства ім. Шевченка*. Тернопіль: Рада, 2008. Том 4: Видатні постаті в українській культурі і науці. С. 212–219. URL: https://elartu.tntu.edu.ua/bitstream/123456789/14431/2/ProcNTShTB_2008v4_Ptashnik_B_I-Tvorchii_shliakh_profesora_212-219.pdf.
17. Чайковський М. Завдання української науково-технічної термінології. *Нова Україна*. Прага, 1924. С. 172–180. URL: <https://diasporiana.org.ua/periodika/5749-nova-ukrayina-1924-ch-1-3/>.
18. Чайковський М. Згадка про проф. Степана Балея. *Український календар*. Варшава : Українське суспільно-культурне товариство, 1969. С. 271.
19. Чижевський Д. Логіка. Прага : Сіяч, 1924. 331 с.

References

- Balei, S. (1920). Zamitky z pryvodu zasnuvannia Instytutu dlia normalnoi i patolohichnoi psykhologhii pry Naukovim Tovarystvi im. T. Shevchenka u Lvovi [Notes on the establishment of the Institute for Normal and Pathological Psychology at the T. Shevchenko Scientific Society in Lviv]. *Likarskyi visnyk*, 1, 29–31. [In Ukrainian].
- Balei, S. (1923). *Narys lohiky* [Essay on Logic]. Lviv: Shevchenko Scientific Society. [In Ukrainian].
- Chaikovskiy, M. (1924). Zavdannia ukrainskoi naukovo-tekhnichnoi terminolohii [Tasks of Ukrainian scientifico-technical terminology]. *Nova Ukraina*. Praha, 172–180. [In Ukrainian]. <https://diasporiana.org.ua/periodika/5749-nova-ukrayina-1924-ch-1-3/>

- Chaikovskiy, M. (1969). Zghadka pro prof. Stepana Baleia [In memory of Prof. Stepan Balei]. *Ukrainskyi calendar* [Ukrainian calendar] (P. 271). Warsaw: Ukrainian Social and Cultural Society. [In Ukrainian].
- Chyzhevskiy, D. (1924). *Lohika* [Logic]. Praha: Siiach. [In Ukrainian].
- Kaniuk, S. (1911). *Dydaktyka. Dopovnena «osnovamy lohiky»* [Didactics. Supplemented with «Fundamentals of Logic»]. Chernivtsi. [In Ukrainian].
- Kopach, I. (1906). Shcho take liudske dumanie? (vidbytka z «Uchytelia») [What Is Human Thinking? (reprint from «The Teacher»)]. Lviv: Printing House of the Shevchenko Scientific Society. [In Ukrainian].
- Kostelnik, H. (1925). *Try rozpravy pro piznannya* [Three Discourses on Knowledge]. Lviv. [In Ukrainian].
- Kostelnik, H. (1931). *Ordologicus*. Lviv. [In Ukrainian].
- Maletskiy, V. H. (2020). *Motyvy sotsialno-filosofskoi antropologii v pratsiakh Stepana Baleia* [Motives of Social and Philosophical Anthropology in the Works of Stepan Balei]. Odesa: Astroprint. [In Ukrainian].
- Mandybur, T. (1895). *Psykhologichnyi vstup do nauky lohiky v kl. VII* [Psychological Introduction to the Science of Logic in Class VII]. Lviv. [In Ukrainian].
- Mandybur, T. (1902). *Lohika dlia VII klasu himnazialnoho* [Logic for the Seventh Grade of a Gymnasium]. Lviv, 1902. [In Ukrainian].
- Petryshyn, Ya. B. (1947). *Lohika* [Logic]. Munich: Vernyhora. [In Ukrainian].
- Plakhtii, M. P. (2009). *Lohika v Ukraini u druhii polovyni XIX – na pochatku XX stolittia: napriamy rozvytku* [Logic in Ukraine in the Second Half of the 19th – Early 20th Centuries: Directions of Development]. Kamianets-Podilskiy: Kamianets-Podilskiy Ivan Ohienko National University. [In Ukrainian].
- Plakhtii, M. P., & Suliatytska, T. V. (2024). Teoretyko-metodologichni zasady formuvannia ukrainskoi lohichnoi terminologii u diaspori [Theoretical and methodological foundations of the formation of Ukrainian logical terminology in the diaspora]. *Aktualni problemy filosofii ta sotsiologii* [Current Problems of Philosophy and Sociology], 51, 99–104. [In Ukrainian].
- Plakhtii, M. P. (2013). *Filosofsko-lohichni studii u Kamianets-Podilskomu derzhavnomu ukrainskomu universyteti (1918–1921 rr.)* [Philosophical and logical studies at the Kamianets-Podilskiy State Ukrainian University (1918–1921)]. *Naukovyi visnyk Chernivetskoho universytetu* [Scientific Bulletin of Chernivtsi University]. Issue 665–666. *Filosofii* [Philosophy], 131–136. Chernivtsi: Chernivtsi National University. [In Ukrainian].
- Ptashnyk, B. Y. (2008). *Tvorchyi shliakh profesora Mykoly Chaikovskoho* [The creative path of Professor Mykola Chaikovskiy]. *Zbirnyk prats Ternopilskoho oseredku Naukovoho Tovarystva im. Shevchenka* [Collection of works of the Ternopil branch of the Shevchenko Scientific Society], 4, 212–219. [In Ukrainian]. https://elartu.tntu.edu.ua/bitstream/123456789/14431/2/ProcNT-ShTB_2008v4_Ptashnik_B_I-Tvorchii_shliakh_profesora_212-219.pdf
- Vernykov, M. M. (2002). *Zhyttia i naukova diialnist akademika Stepana Baleia* [The life and scientific activity of Academician Stepan Balei: Preface to the collected works]. In *Zibrannia prats u piaty tomakh, dvokh knykhakh* [Collected Works in Five Volumes, Two Books] (Vol. 1, pp. 19–79). Lviv–Odesa: IFLIS LS «Cogito». [In Ukrainian].
- Zavalniuk, O. M. (2011). *Utvorennia ta diialnist derzhavnykh ukrainskykh universitetiv (1917–1921rr.)* [Formation and Activity of State Ukrainian Universities (1917–1921)]. Kamianets-Podilskiy: Aksioma. [In Ukrainian].

UKRAINIAN LOGICAL TERMINOLOGY IN STEPAN BALEI'S TEXTBOOK

Marianna Plakhtii

*Kamianets-Podilskyi Ivan Ohienko National University,
Department of Political Science and Philosophy,
Tatarska Str., 14, Kamianets-Podilskyi, Ukraine
e-mail: plahtiy_mp@ukr.net
ORCID ID 0000-0001-6789-7711*

This article presents a comprehensive analysis of the logical views of Stepan Balei, a Ukrainian philosopher, psychologist, and educator, as outlined in his logic textbook for gymnasiums. The aim of the study is to outline the place of S. Balei's work in the context of the formation of Ukrainian logical terminology and to examine its content, methodological, and linguistic components. The research is conducted in the context of the educational and cultural processes of the late 19th and early 20th centuries, when there was a need to develop Ukrainian-language textbooks in the humanities. This historical period was crucial for the development of professional Ukrainian-language education, which, due to the national revival, required the creation of its own terminological system in various fields of knowledge, particularly in philosophy and logic. The study analyzes the structure and terminology of the textbook, focusing on concepts, judgments, inferences, logical operations, and the symbolic representation of implication. Special attention is given to the main terms of logic proposed by Balei, which form the basis of Ukrainian logical language. The importance of logic as a means of discovering truth through the formation of correct judgments is emphasized. The influence of the Lviv-Warsaw School, especially the ideas of K. Twardowski and F. Brentano, on Balei's views is traced. Examples of logical symbolism employed by Balei are examined, demonstrating his aspiration to formalize logic within Ukrainian humanities. The article highlights different tendencies in the development of Ukrainian logical terminology through a comparative analysis with Dmytro Chyzhevskyi's textbook «Logic». Considerable attention is paid to Balei's ideas on the relationship between thought and language, the nature of judgments, inferences, and the process of knowing the truth. The historical role of the Kamianets-Podilskyi State Ukrainian University is also considered, as well as the figure of Mykola Chaikovskyi, one of the first advocates of developing Ukrainian scientific terminology. The study concludes that Balei's textbook not only served an educational purpose but also contributed significantly to the establishment of national philosophical and logical terminology and the intellectual development of Ukrainian youth and philosophical culture.

Keywords: S. Balei (Baley), M. Chaikovskyi, D. Chyzhevskyi, logic, history of logic, Ukrainian logical terminology, Ukrainian scientific terminology.

Отримано / Received: 07.02.2025